МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ПЕТРОВА ІРИНА ВЛАДИСЛАВІВНА

УДК 008:379.8

ДОЗВІЛЛЯ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ

26.00.01 – теорія й історія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора культурології

Київ – 2013

Дисертацією є руколис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, Міністерство культури України, м. Київ.

Науковий консультант:
доктор педагогічних наук, професор **Поплавський Михайло Михайлович**, Київський національний університет культури і мистецтв, завідувач кафедри культурології, ректор.

Офіційні опоненти:
доктор культурології, доцент **Жукова Наталія Анатоліївна**, Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського, професор кафедри теорії та історії культури;

доктор соціологічних наук, професор **Цимбалюк Наталія Миколаївна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри соціальних структур та соціальних відносин;

доктор культурології, професор **Сабадаш Юлія Сергіївна**, Маріупольський державний університет, професор кафедри культурології та інформаційної діяльності.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність дослідження зумовлена глибокими зрушеннями в економічній, політичній та соціальній сферах сучасного суспільства, які суттєво змінили ціннісні орієнтації людини, зокрема дозвіллєві як такі, що дають підстави розширити та гармонізувати соціальне, культурне й духовне буття. У дозвіллі відображені особливості суспільних відносин, розвитку продуктивних сил, станова стратифікація суспільства, ідеологія, релігійні переконання і моральні норми. У цьому контексті набуває актуальності аналіз рушійних сил і джерел культурного процесу, зокрема дозвілля як однієї із складових сучасної культури. Ця проблема особливо актуальна в сучасній Україні, у якій склалась принципово нова суспільно-політична й економічна ситуація: моностилістична культура змінилася полістилістичною, загострилися суперечності між новими соціальними статусами осіб і їх культурними зацікавленнями.

Проблеми дозвілля розглядаються у працях Г. Волощенка, О. Гєнкіної, В. Кірсанова, Ю. Кротової, М. Хрєнова, Н. Цимбалюк, однак дозвілля як культурний феномен в сучасній культурології і досі не набуло грунтовного дослідження. Окремі історико-культурні аспекти дозвілля висвітлено у роботах культурологів М. Аріарського, О. Доронкіної, Є. Дукова, Б. Єрасова, Н. Жукової, Т. Кисельової, Є. Мамбекова, Ю. Сабадаш, А. Соколова та ін. Варто відзначити й педагогічні дослідження, у яких дозвілля проаналізовано як важливу складову позашкільного й естетичного виховання (праці Р. Азарової, А. Жаркова, І. Сергеги, М. Ярошенка). Проте більшість педагогічних праць мають переважно практичне спрямування: автори, не вдаючись до теоретичного осмислення дозвілля, акцентують на негативних і позитивних аспектах певних форм проведення вільного часу, на необхідності залучати дозвіллєві форми у навчально-виховний процес.

Актуальність дослідження теоретичного виміру дозвілля об'єктивно зумовлена:

– необхідністю осмислити на сучасному науковому рівні феномен дозвілля в історико-культурному вимірі;

– невизначеністю специфічних ознак дозвілля внаслідок того, що не досліджені його генезис та основні етапи розвитку;

– неоднозначністю тлумачення його змісту, різними визначеннями поняття «дозвілля» – від неробства, байдикування до найвищої форми духовного споглядання;

– відсутністю в сучасній культурології грунтовних досліджень соціолінгвістичних аспектів дозвілля, що змушує дослідників вдаватися до різних, часом протилежних обґрунтувань соціально-культурного значення дозвілля;

– соціально-культурною ситуацією, яка склалася в сучасній Україні й актуалізує формування нових парадигм розвитку дозвілля.

Отже, актуальність дисертаційного дослідження зумовлена потребою сформувати теоретичні засади експертної й аналітико-прогностичної роботи з проектування й реалізації програм розвитку дозвіллєвої сфери в умовах сучасної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах цільової комплексної програми наукових досліджень Київського національного університету культури і мистецтв «Трансформаційні процеси в культурі та мистецтвах України» (Державний реєстраційний № 0107U009539), а також відповідно до плану науково-дослідної роботи Українського центру культурних досліджень Міністерства культури України «Дозвілля як культурне явище: стан, проблеми, перспективи розвитку в Україні» (Державний реєстраційний № 0109U005125). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Київського національного університету культури і мистецтв (протокол № 2 від 11 грудня 2003 року).

Мета дослідження – розкрити еволюцію дозвілля як предмета теоретичних рефлексій і культурних практик у країнах Західної Європи.

Поставлена мета дослідження зумовила такі **завдання:**

– проаналізувати наукову літературу з теми дисертаційного дослідження, реконструювати джерельну базу;

– здійснити семантико-етимологічний аналіз поняття «дозвілля», визначити зміст і обсяг споріднених з ним понять («рекреація», «відпочинок», «дозвіллєве благополуччя»);

– охарактеризувати основні методологічні підходи до концептуалізації дозвілля;

– виявити парадигмальні характеристики дозвіллєвих практик античності і європейського середньовіччя;

– визначити світоглядні засади античного й середньовічного дозвілля;

– охарактеризувати філософські рефлексії дозвілля в країнах Західної Європи Нового і Новітнього часу;

– розкрити еволюцію дозвіллєвих практик у країнах Західної Європи у XVII–XIX ст.;

– з'ясувати особливості феномена дозвілля XX – початку XXI ст.

Об'єкт дослідження – дозвілля як культурний феномен.

Предмет дослідження – еволюція дозвілля в європейській культурі.

Географічні межі дослідження охоплюють країни Західної Європи. Для репрезентативності дослідження процесу становлення дозвіллєзнавства як напряму в культурології залучено також праці науковців США і Канади.

Хронологічні межі дослідження охоплюють: Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий та Новітній час.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження й виконання визначених завдань застосовано загальнонаукові й спеціальні теоретичні методи: семантико-лінгвістичного аналізу – для вивчення стану термінологічної

системи, уточнення, удосконалення й розвитку понятійно-категоріального апарату; системний – для розкриття сутності й специфіки дозвілля, виявлення взаємозв'язків і спадкоємності між його структурними елементами, осмислення перспектив дозвілля в історико-культурному контексті; історико-хронологічний – для об'єктивного дослідження обраного предмета в його роз-витку, зумовленості історичними контекстами (соціокультурним, політичним, загальнонауковим, мистецьким); ретроспективний та компаративістський – для порівняння парадигмальних трансформацій дозвілля на різних етапах розвитку європейської культури; герменевтичний – для розкриття сутності інтерпретацій дозвілля представниками різних наукових шкіл.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

– проаналізовано й розкрито специфіку еволюції європейського дозвілля як культурної практики і предмета теоретичних рефлексій;

– зібрано, опрацьовано й систематизовано джерельну базу з теми дослідження, аналіз якої сприяв заповненню суттєвих прогалин в українському дозвіллєзнавстві стосовно його предмета;

– здійснено й охарактеризовано класифікацію основних методологічних підходів до концептуалізації дозвілля;

– запропоновано авторське визначення поняття «дозвілля», яке узагальнює інваріантні ознаки цього феномена;

– здійснено дослідження віртуалізації сучасного дозвілля, виявлено його характерні ознаки.

Набули подальшого розвитку:

– семантико-етимологічний аналіз поняття «дозвілля», зміст понять «дозвіллєве благополуччя», «рекреація», «відпочинок»;

– аналіз давньогрецької філософії в аспекті відображення в ній цінності дозвілля та його ролі в житті громадян античного полісу;

– розкриття характеру світоглядних засад дозвілля давнього Риму;

– аналіз теоцентричних і антропоцентричних концепцій дозвілля;

– виявлення характерних особливостей просвітницьких і постклассичних філософських рефлексій європейського дозвілля;

– розкриття своєрідності дозвілля в умовах масової культури й інформаційних технологій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у практичній роботі закладів культури й дозвілля, у розробці цільових програм і проектів соціально-культурного спрямування, а також у навчальних курсах окремих спеціальностей напрямів підготовки «Культурологія», «Історія», «Педагогічна освіта». Матеріали дисертації можуть бути залучені для подальших наукових досліджень культуротворчих процесів у сфері дозвілля, для вивчення і прогнозування розвитку сучасної культури, а

також для вироблення конкретних рекомендацій з формування державної політики у сфері культури.

Матеріали і висновки дисертації впроваджено автором у навчальний процес Київського національного університету культури і мистецтв (у навчальних дисциплінах «Дозвілля у зарубіжних країнах», «Проектування в соціально-культурній сфері», «Теорія та історія дозвілля», «Індустрія дозвілля та розваг») та у науково-дослідну роботу Українського центру культурних досліджень Міністерства культури України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, у якому запропоновано комплексний аналіз дозвілля в історико-культурному вимірі. Усі наукові положення, узагальнення й висновки дослідження належать авторові дисертації. Наукові публікації з теми дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були апробовані на міжнародних і всеукраїнських конференціях та конгресах, а саме: Міжнародній науковій конференції «Прырода, чалавек, культура: праблемы гармоніі» (Мінськ, 2003); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина, культура, техніка в новому тисячолітті» (Харків, 2004); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності населення» (Львів, 2004); Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства» (Тернопіль, 2004); Міжнародній науковій конференції «Мистецька освіта в контексті європейської інтеграції: теоретичні та методичні засади розвитку» (Суми, 2004); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Художня освіта і суспільство XXI століття: духовні, культурологічні, мистецькі виміри» (Київ, 2004); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Театральне і хореографічне мистецтво України в контексті світових соціокультурних процесів» (Київ, 2006); Міжнародному науковому конгресі «Здоровье человека-5» (Санкт-Петербург, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції «V культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації» (Київ, 2007); Міжнародній науковій конференції «Географія і туризм: європейський досвід» (Львів, 2007); Міжнародній науково-практичній конференції «Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно-дозвіллєвої сфери в контексті євроінтеграційних процесів» (Київ, 2008); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми формування духовних і професійних потреб особистості в умовах змін освітнього і культурного середовища в Україні» (Київ, 2009); Міжнародній науковій конференції «Сучасна молодь і проблема життєвих цінностей: філософські та етико-культурологічні виміри» (Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції «Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку» (Харків, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Діалог культур: Україна – Греція» (Київ, 2012); Міжнародній науково-практичній

конференції «Індустрія дозвілля в сучасному світі: теорія, історія, практика» (Київ, 2013) та ін.

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження викладено в монографії, підручнику, посібнику та у 54 наукових публікаціях, серед яких 30 опубліковані у фахових наукових та науковометричних виданнях.

Матеріали кандидатської дисертації «Організація культурно-дозвіллєвої діяльності клубів у країнах Західної Європи та США», захищеної 2001 року, у докторській дисертації не використані.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (588 найменувань) і 6 додатків. Загальний обсяг дисертації – 442 сторінки, із яких 380 – основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обгрунтовано актуальність теми, вказано на її зв'язок з науковими програмами, планами, темами; сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет, географічні й хронологічні межі, методи дослідження, розкрито його наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, особистий внесок здобувача, наведено відомості про апробацію результатів дослідження, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – **«Теоретико-методологічні засади дослідження»** – здійснено огляд наукової літератури з проблеми дисертаційної роботи, визначено понятійно-категоріальний апарат і методологію дослідження.

У підрозділі 1.1. – **«Дозвілля як об'єкт наукової рефлексії»** – на основі аналізу методологічних засад усіх концепцій дозвілля їх розподілено на: часову, діяльнісну, психологічну, функціональну.

З'ясовано, що часова концепція дозвілля передбачає розподіл бюджету часу людини на: професійну діяльність; ведення домашнього господарства; задоволення фізіологічних потреб; вільний час. Прихильники цієї концепції переносять усі ознаки вільного часу й на дозвілля, внаслідок чого воно постає як «залишковий час» («дозвілля – це вільний від роботи час», «дозвілля – це позаробоча діяльність»), як відносне, не самостійне явище. Ототожнення дозвілля й вільного часу зводить функції дозвілля до відновлення фізичних, розумових та психічних сил, витрачених у сфері праці (або ж до їх деструкції), а отже, до занять розвагами, легким приятельським спілкуванням, рекреацією чи пасивним відпочинком. Такий підхід змушує додатково пояснювати можливості дозвілля, наголошуючи, що вільний час людини є не лише часом, вільним від обов'язків, соціальної необхідності чи фізіологічних потреб, а й простором для розвитку її індивідуальних здібностей, вільної самоцільної діяльності, не нав'язаної зовні, характеризується незалежністю від економічних потреб, є

«часом свободи» (Р. Азарова, Ю. Стрельцов). Учені розмежовують дозвілля на «напівдозвілля» (виконання домашньої роботи, виховання дітей, відвідання магазинів), у якому поєднуються задоволення й обов'язки, і «чисте дозвілля», сконцентроване на індивіді і його потребах (М. Каплан, Дж. Келлі, Ст. Паркер, Р. Стеббінс).

Згідно з діяльнісною концепцією (Г. Аванесова, О. Голованов, В. Дуліков, Ж. Дюмазедьє, Ф. Попова, М. Хрєнов), дозвілля – це самоцінна діяльність, яка має соціальне й культурне значення. Така позиція грунтується на розумінні дозвілля як специфічної активності людини і дає підстави розглядати його як конкретні дії, обрані нею у вільний від роботи час. Автором дисертації виявлено закономірності дозвіллєвої діяльності: здійснення її у вільний для людини час; свобода вибору дозвіллєвих занять та участі в них; багатоманітність її видів для виявлення й розвитку творчого потенціалу особи; міжособистісне спілкування, яке сприяє розвитку культури людини; самодіяльність та ініціативна як основа активної участь особи у дозвіллєвих заходах.

Представники психологічної концепції вважають, що дозвілля відбиває рівень культури особистості, її соціальний досвід, характер мікросередовища, її психічний стан (М. Аргайл, Б. Драйвер, С. Ісо-Ахола, Р. Кейлойс, Дж. Неулінгер, А. Фернхем, П. Хейвен). Уточнено зміст поняття «дозвіллєве благополуччя» (У. Мак-Дауголл) як позначення стилю дозвілля, яке викликає задоволення, відповідає потребам людини, корисне для здоров'я. Підкреслено, що дозвілля, на відміну від навчальної, сімейної, побутової чи трудової діяльності, не має жорстко регламентованих складових, тому в його умовах відбувається інтенсивний розвиток самодіяльності, ініціативи, творчості, а будь-яке заняття здійснюється не як обов'язок («повинен»), а з переконання: «маю право», «хочу».

Згідно з функціональною концепцією дозвілля (В. Піменова, Ж. Проновост, Г. Пруденський), воно є системою засобів і методів, здатних задовольнити і розвинути людські потреби у вільний час. Акцентуючи на функціональній корисності дозвілля для індивіда й суспільства загалом, вчені підкреслюють, що дозвіллєвими діями слід вважати не лише ті, які позитивно впливають на людину, а й ті, що мають негативні наслідки (вживання алкоголю, марнування часу тощо). Сутність функціональної концепції дозвілля виражається у відповідних поняттях: «культурно-дозвіллєва діяльність», «рекреативне дозвілля», «соціальне дозвілля», «екологічне дозвілля», «культурне дозвілля», «пізнавальне дозвілля», «творче дозвілля», «культурно-споживацьке дозвілля» (Т. Кисельова, Ю. Стрельцов, А. Жарков).

Розкрито взаємовплив і взаємозалежність мотивів людини та її дозвіллєвої поведінки, які обгрунтовують М. Аргайл, Дж. Маклін, Дж. Пітерсон та Д. Мартін, Кетлін А. Кодс та Хілмі М. Ібрагім, Р. Стеббінс, М. Хрєнов та ін. Серед факторів, що мотивують дозвілля, дослідники називають: споглядання природи, втечу від цивілізації, зміцнення здоров'я, захоплення творчістю,

релаксацію, самовдосконалення, розширення кола спілкування, прагнення соціального визнання, естетичне й інтелектуальне збагачення, а часом – просто марнотратство й байдикування.

Історико-культурне дослідження дозвілля в європейській культурі здійснено з урахуванням наукових джерел, автори яких конкретизують певні етапи його розвитку, зокрема в добу Античності (А. Боннар, Л. Винничук, Г. Волощенко, Р. Віппер, О. Гєнкіна, П. Гіро, Ф. Зелінський, Г. Кнабе, К. Куле, С. Лур'є, О. Лосєв, Н. Д. Фюстель де Куланж, Ж.-Н. Робер та ін.); Середньовіччя і Відродження (Я. Буркхард, М. Бахтін, Е. Віолле-ле-Дюк, А. Гуревич, Й. Гейзінга, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гофф та ін.); Нового часу (Ф. Бродель, М. Вебер, Т. Веблен, Е. Фукс та ін.).

Запропоновано визначення поняття «дозвілля» як стану реального буття людини, в якому вона прагне «вийти за межі» своєї біологічної й соціальної детермінованості через вільне визначення в аксіологічних координатах суб'єктивного семантичного простору шляхів і засобів реалізації власного екзистенційного проекту.

У підрозділі 1.2. – **«Джерельна база дослідження»** – охарактеризовано наукові джерела, здійснено їх класифікацію. Концепції дозвілля в античну епоху реконструйовано шляхом аналізу праць філософів та істориків: Платона, Аристотеля, Епікура, Цицерона, Сенеки, Тацита, Марка Аврелія та ін. Аналіз дозвіллєвих практик цього часу здійснено за літературними творами Гомера, Гесіода, Піндара, Геродота, Ксенофонта, Плавта, Теренція, Саллюстія, Горація, Вергілія, Марціала, Овідія, Плутарха, Епіктета, Ювенала та ін. Охарактеризовано дозвіллєві концепції Платона (за його діалогами, а також працями «Держава» й «Закони»); Аристотеля (переважно за матеріалами «Політики» й «Нікомахової етики», а також частково «Протрептики» (фр. 53, 58), «Метафізики» й «Евдемової етики»); Цицерона (на основі його промов і філософсько-політичних трактатів «Про старість», «Про закони», «Про обов'язки», «Про дружбу»); Сенеки (на основі філософських діалогів, а головне – «Моральних листів до Луцілія»).

Розкрито передумови трансформації античної концепції дозвілля на теоцентричну, спираючись на тексти Нового заповіту: Євангелія і Послань апостолів Петра і Павла. Розглянуто першоджерела – твори ранньохристиянських апологетів Тертуліана, Мінуція Фелікса, Кіпріана Карфагенського, Лактанція, Татіана. Відтворенню цілісної системи дозвілля, виявленню її впливу на розвиток теологічної концепції дозвілля сприяв аналіз творів «вчителів церкви» (Іоана Золотоуста і Святого Августина), які становили духовні засади світської влади в епоху Середньовіччя. На основі текстів теологів С. Боеція, Гуго Сен-Вікторського, Ансельма Кентерберійського, Томи Аквінського та ін. експліковано погляди на дозвілля у середньовічному суспільстві.

Дозвілля як проблема самосвідомості окремої людини й суспільства загалом постає в гуманістичній літературі епохи Відродження й актуалізується

у філософсько-полемічних творах Ф. Петрарки, Л. Б. Альберті, Л. Валли, Дж. Конверсіні, А. Ринуччині, Піко делла Мірандолли, М. Фічино, пантеїста Дж. Бруно. У дисертації проаналізовано утопічні проекти ідеальних держав Т. Мора й Т. Кампанелли, що також містили рекомендації з організації дозвілля. Важливе джерело інформації про ренесансні дозвіллєві практики становили літературні твори Дж. Боккаччо, Маргарити Наваррської, Ф. Рабле.

Дозвілля «галантного» століття відтворює мемуарна література (Ларошфуко, де Реца, К. Гольдоні, А. Рішельє, Л. Сен-Сімона), а прагматичний підхід до дозвіллєвої поведінки – праці ідеологів Просвітництва (Дж. Локка, Ж. А. Кондорсе, Б. Франкліна, Ж.-Ж. Руссо), які екстраполювали на сферу дозвілля такі цінності, як працьовитість, розсудливість, раціональність.

Історико-культурні обставини розвитку дозвілля у XIX ст. розглянуто з урахуванням праць М. Арнольда, М. Вебера, Т. Веблена, Е. Дюркгейма, П. Лафарга, К. Маркса й Ф. Енгельса, Г. Спенсера, Г. Тарда.

Джерельну базу для визначення світоглядних параметрів сучасного дозвілля становлять роботи філософів і соціологів XX ст.: Х. Арендт, Ж. Бодрійяра, Ж. Еллюля, Гі Дебора, Г. Маркузе, Х. Ортеги-і-Гассета, Б. Рассела, Д. Рісмена, А. Турена, Ж. Фрідмана та ін.

Конкретні соціологічні дані про стан і тенденції сучасних дозвіллєвих практик узято із статистичних і соціологічних матеріалів, укладених під керівництвом П. Бремхема («Leisure Policy in Europe»), Дж. Гушмана, А. Дж. Вііла й Дж. Цузанека («Free Time and Leisure Participation: International Perspectives»), Б. Левкович («Breaktime»), А. Салаї («The Use of Time: Daily Activities of Urban and Suburban Population in Twelwe Contries»), Н. Семюель («The Future of Leisure Time»), статистичної збірки Євростату («Time use at different stages of life Results from 13 European countries») і матеріалів збірки «Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження».

Джерельна база, різноманітна за своїм змістом і рівнем репрезентативності, надала підстави дослідити проблему дозвілля в історико-культурному вимірі, дійти належних висновків і сформулювати відповідні рекомендації.

У підрозділі 1.3. – **«Понятійно-категоріальний апарат і методологія дослідження»** – розглянуто становлення й розвиток поняття «дозвілля», здійснено його семантико-етимологічний аналіз.

З'ясовано, що в античній Греції, на межі архаїки і класики, дозвіллям – «σχολα» – вважали «призупинення занять», чим і зумовлені такі його значення: «вільний час», «відпочинок від будь-чого», «стан, у якому людина сама вирішує, чим себе зайняти», «неробство». У цьому значенні його вживали Піндар, Есхіл, Софокл. Доведено, що у класичний та елліністичний періоди термін «σχολα» означав і «вільні заняття» (Еврипід); «учені, філософські бесіди» (Платон); лекції філософів і школи як організовані групи вчителів і учнів (Аристотель, Плутарх); трактат, укладений наставником, або конспект, написаний учнем (Плутарх). Полісемантичність терміна «σχολα» зумовлює також

«α σχολα» (у перекладі – «відсутність дозвілля», або «рабство»). Відзначено, що у процесі аналізу «σχολα» окреслено два аспекти проблеми: початкове значення поняття і його подальший розвиток. Суттєві зміни у розумінні дозвілля та його ролі в житті людини й суспільства спричинили криза традиційної системи цінностей та засвоєння еллінського культурного досвіду. Це надало дозвіллю іншого смислового відтінку – як чогось легковажного, незначного й негативного (Плавт, Теренцій, Катон, Цицерон). В останні десятиліття Республіки «otium» розуміли як «відставку», або «вимушене дозвілля».

Виявлено, що в італійській мові середньовічне «l'ozio» (забавляння, неробство) майже вийшло з ужитку, натомість в сучасному італійському дозвіллєзнавсві вживається термін «tempo libero» (у перекладі – вільний час). У німецькій мові середньовічне Muße – «мирний час» замінене на Freizeit – «вільний час», а словосполучення Freizeitgestaltung означає організацію вільного часу. Серед французьких науковців переважає думка, що «le loisir» походить від латинського дієслова licere – «дозволяти». Англійське «leisure» виникло у середині XIII ст.: у значенні іменника – можливість робити щось особливе (зокрема, завдяки свободі від занять) у той час, який можна використати на власний розсуд; у значенні прикметника – бути незайнятим, не поспішати, не квапитись.

Доведено, що в українській мові слово «дозвілля» спочатку вживалося не у значенні часу, вільного від праці (часу для відпочинку), а у значенні вільного простору, привілля. Слово «дозвілля» семантично пов'язане з такими поняттями, як «воля» («неволя»), «вільний», «звільнити», «дозвіл», «дозволити». В. Кірсанов наголошував, що українському дозвіллю притаманні і свобода, і дух вольності, і прагнення вийти за межі неволі, і яскраво виражена залежність від заборони. Підкреслено і такий його аспект, як «виявлення волі», власний вибір, який вимагає концентрації зусиль, вольових якостей, відповідальності, як прагнення перебороти обставини, що відрізняє дозвілля від діяльності, яка «просто подобається» і не залежить від зовнішнього впливу.

У російській мові поняття «досуг» увиразнює дещо інші значення дозвілля: дозвілля як вільний час; дозвілля як бездіяльність, відпочинок, неробство; дозвілля як уміння щось робити, вправність до справи, майстерність; дозвілля як стан людини, вільної від справ.

Уточнено зміст поняття «відпочинок», яке розуміємо як біологічно зумовлений ритм життєдіяльності людини, що передбачає зміну відпочинку (спокою) та активності (руху). Наголошено, що критерієм розгляду занять і форм проведення часу, які сприяють відпочинку, має бути стимулювання фізичних та інтелектуальних дій не вольовими зусиллями, а внутрішньою потребою організму у психофізіологічній розрядці. Якщо у відпочинку переважають біологічні чинники, прагнення спокою, то в рекреації – соціальні, оскільки відновлення духовних і фізичних сил людини залежить від умов її праці, відпочинку, емоційно-психологічного клімату.

У сучасному дозвіллі розрізняють пасивний, розважальний, пізнавальний і творчий рівні дозвілля. Найпростішим є дозвілля пасивне, яке не має цілепокладання, однак звільняє від фізичної і психічної перевтоми, доцільне для психофізіологічної регенерації організму. Такі види споживання культурної продукції, як фонове слухання музики, перегляд розважальних телепередач, відвідування вечорів відпочинку, переважають у розважальному дозвіллі, якісним показником якого є свобода вибору. Пізнавальне дозвілля розвиває світогляд людини, її творчі зацікавлення, воно завжди спрямоване на активне споживання (спорт, екскурсії, колекціонування, участь у діяльності освітніх, суспільно-політичних інститутів, громадських об'єднань) і на оволодіння духовними цінностями. Творче дозвілля зорієнтоване на соціальну активність, культурне збагачення, духовні досягнення, реальне становлення людини як суб'єкта культурної діяльності. Воно має соціально корисне наповнення, а дозвіллєвий інтерес характеризується єдністю мотиваційного, ціннісно-емоційного та вольового компонентів.

У висновках до розділу зазначено, що дозвілля можна вивчати в аспектах: онтологічному (стан культури і зміни у ній), гносеологічному (пізнання соціально-культурних змін), аксіологічному (самоцінна діяльність, актуальна для свого часу), соціально-психологічному (зв'язок культури з конкретними життєво важливими завданнями окремої людини, соціальної групи чи суспільства загалом).

У другому розділі – **«Еволюція дозвіллєвих парадигм в античності»** – охарактеризовано становлення й розвиток античних дозвіллєвих практик та здійснено аналіз їх філософсько-літературної рефлексії.

У підрозділі 2.1. – **«Свобода і необхідність у дозвіллєвих практиках Давньої Греції»** – наголошено, що на становлення дозвілля в античності впливав агон грецького життя, який стимулював творчі досягнення і культурний розвиток. Про агональні види дозвілля йдеться вже у Гомера, зокрема про агоністичну атлетику, а також у творах Гесіода, який брав участь у музичних змаганнях. На змагання перетворювалися спорт, пісня і танок, театр, науковий диспут. На Лесбосі, у святилищі Зевса, Гери й Діоніса, щороку змагалися у красі дівчата; мусичні змагання були невід'ємною складовою Діонісій; у Дельфах під час Піфійських ігор змагалися флейтисти, в Афінах на Панафінеях – хори і рапсоди.

З'ясовано, що розвиток суспільного життя виявлявся у святковому дозвіллі, участь у якому була обов'язковою. Святкове дозвілля сприймалося як служіння, яке мало принести божеству задоволення. Окрім календарно-міфологічних та релігійних урочистостей, справжнім святом, пов'язаним із життям громади, було відвідання театру. Популярність театральних вистав підтримувалася участю в них населення: першість на театральних змаганнях визначали судді, обрані серед простих громадян; програмні моменти свята узгоджувалися на проагоні (офіційній церемонії напередодні вистави); по

завершенні театральних вистав глядачі збиралися на позачергове народне зібрання (еклесію), під час якого обговорювали позитивні і негативні моменти у святкуванні.

Доведено, що на організації дозвілля відбилася загальна патріархальна орієнтація грецької цивілізації. Повноправними членами полісу вважалися лише вільні греки: з політичної і соціально-культурної сфер виключалися жінки, метеки і раби. Це зумовило значні відмінності у змісті дозвіллєвих практик різних верств населення. Усі форми давньогрецького дозвілля розподілялися на приватні, участь у яких залежала від вибору людиною виду діяльності у свій вільний час, та державно-общинні, участь у яких була обов'язковою (театральні вистави, релігійні свята, спортивні змагання, агони).

Виявлено, що вже у V–IV ст. до н.е. розпочалося перетворення багатьох дозвіллєвих видів «діяльності» на професію, про це свідчить поява фахових об'єднань, серед яких особливу роль відігравали спілки технітів – «майстрів» Діоніса. «Техніт» – це узагальнена назва акторів, музикантів, співаків, поетів, постановників театральних вистав, рапсодів професійного рівня майстерності. У період свого розквіту спілки технітів охоплювали і виконавців (музикантів, акторів), і творців (поетів). Унаслідок професіоналізації дозвілля, участь місцевих жителів у проведенні його колективних, передусім видовищних форм, ставала все більш пасивною, вони все частіше відігравали роль глядачів. Античне дозвілля втрачало характер «само»-діяльності, тобто діяльності, у якій суб'єкт і об'єкт дозвілля ототожнювалися.

У підрозділі 2.2. – **«Становлення філософської рефлексії дозвілля у Давній Греції»** – проаналізовано давньогрецьку філософію в аспекті відображення в ній цінності дозвілля та його ролі в житті громадянина античного полісу.

Доведено, що першим твором, у якому порушено питання про цінність дозвілля, співвідношення дозвілля і праці, є поема Гесіода «Роботи і дні» (VIII–VII ст. до н.е.). У ній здійснено спробу усвідомити світ і життя, цінності вільного часу і праці з погляду вільного землевласника, який копіткою працею обробляє свою ділянку землі, мріючи про дозвілля й відпочинок. Гесіод змальовує ідеал людського життя як сприятливі умови існування, радісну й легку працю, життя в достатку й розвагах, легку, як сон, смерть, як «життя у дозвіллі».

З'ясовано, що концептуальне осмислення дозвілля належить Сократу (бл. 469 р. до н.е. – 399 р. до н.е.), погляди якого охарактеризовано у творах Ксенофонта і Платона. Зосередивши увагу на проблемах людини, Сократ сприймав дозвілля як «дорогоцінний скарб»: основним заняттям на дозвіллі він вважав роздуми про істину, душу, мудрість.

Доведено, що Платон (427–347 рр. до н.е.) наголошував на божественному походженні дозвілля: боги «подарували» його людям для відпочинку від праці. І хоча, на його думку, дозвілля може мати й пересічна людина, все ж в

ідеальній державі право на дозвілля матимуть, передусім, філософи, які володіють «мудрістю» для споглядання вічної істини і вивчення ідей. Тому платонівське розуміння дозвілля (термін σχολα) протягом наступних століть означатиме «інтелектуальне», «розумне» дозвілля, мета якого – самовдосконалення людини. Дозвілля, за Платоном, – це «важливіше заняття» життя. У реальному світі дозвілля означає привілей, а в ідеальній державі – обов'язок обраних людей перед тими співгромадянами, які не можуть мати філософських занять через непідготовленість чи інше покликання.

Виявлено, що Аристотель (384 р. до н.е. – 322 р. до н.е.) головну мету дозвілля вбачав у досягненні блаженства і щастя, які випадають на долю людей не зайнятих, а тих, хто користується дозвіллям: саме тому дозвілля може мати лише вільнонароджена людина. Дозвілля є необхідною умовою найвищого виду людської діяльності – інтелектуального споглядання. За Аристотелем, усі дозвіллєві заняття поділяються на такі, якими мають право займатися вільнонароджені, і ті, що призначені для невільників. Вільній людині негідно займатися виробничою діяльністю (особливо ремеслами) і діяльністю оплачуваною. Гідним «заповненням дозвілля» благороднонародженого є заняття, пов'язані з інтелектуальним та етичним задоволенням. Розуміючи дозвілля як діяльність, критерієм якої є її індивідуальне значення, а необхідною умовою реалізації – свобода, Аристотель наголошував на тому, що саме у свободі криється зміст і сутність дозвілля; свобода є символом дозвілля, його синонімом.

Доведено, що, на відміну від Платона й Аристотеля, Епікур (342/341 р. до н.е. – 271/270 р. до н.е.) розумів дозвілля не як державну справу, а, навпаки, як втечу людини від соціального обов'язку й державної «опіки». Він протиставляв ідеалу активного життя модель дозвілля як ескапізму від соціуму, дозвілля, сповненого філософських занять і позитивних задоволень. Ця концепція дозвілля стала провісником становлення й розвитку римського otium.

Підрозділ 2.3. – **«Інтелектуальний otium і otium видовищний як опозиція індивідуального і колективного дозвілля Давнього Риму»** – присвячено розкриттю особливостей давньоримського дозвілля.

Виявлено, що за часів Республіки гідним справжнього громадянина вважалося активне життя. Тому й дозвілля розуміли як перепочинок від роботи або день вшанування богів. Однак внаслідок геополітичних змін, суб'єктом яких виступав Рим, і експансії грецької культури суттєво змінилося відчуття otium.

За часів Імперії традиційні форми дозвіллєвої діяльності поступово замінили масові видовища, сформувавши справжню пристрасть народу до публічних розваг. Якщо в республіканський період щороку влаштовувалися всенародні свята, які тривали, в середньому, 109 днів, то в період Імперії кількість святкових днів зросла до 175. Змінилася й суспільна функція релі-

гійних свят: їх сакральне значення поступалося розважальному, видовищному. Подарунки, імпровізовані танці, оргії, азартні ігри, бенкети, гладіаторські бої, що супроводжували релігійні свята, змушували Горація і Плінія виїздити під час Сатурналій з Риму, а Сенеку – сподіватись на те, що ці розваги «не будуть тривати вічно». Влада Риму, перетвореного на «столицю видовищ», демонструвала «турботу» про підлеглих, влаштовуючи ігри і свята для заповнення вільного часу незайнятого у виробництві населення. До зубожілих селян, які втікали до міст, Октавіан (і його наступники) застосовував принцип, проголошений Ювеналом: «Хліба і видовищ» (panem et circenses!). Фізична та розумова праця втратила своє значення й цінність як джерело життя і механізм саморегуляції соціуму. Народ, привчений до видовищ, розваг та ігор, вважав таке проведення часу природним, єдино можливим і виправданим. Відраза до праці настільки стала звичною для римських громадян, більшість яких жебракували, не маючи навіть даху над головою, що ідеальне життя сприймалося як стан бездіяльного блаженства. Державні ідеї найбільш повно втілювалились у спорудженні будівель суто дозвіллєвого призначення: терм, портиків, садів, у яких минало життя римлян, насичене величезною кількістю обрядів і церемоній, участь у яких була обов'язковою. Внаслідок цього сформувалася інфраструктура дозвілля, яка символізувала й зміцнювала основні норми, вірування, цінності конкретної соціальної групи, еталони престижності. Експансія елліністичної культури, внаслідок якої античний Рим заполонили не лише твори мистецтва, а й іноземні художники, філософи, поети, чия діяльність сприяла непомірній пристрасті римлян до художніх творів, була потужним поштовхом до розвитку дозвілля, сповненого естетичних та інтелектуальних занять.

Формування римської інтелігенції (Марк Теренцій Варрон, Публій Корнелій Лентул, Марк Целій Руф, Марк Туллій Цицерон та інші) також здійснювалося під впливом грецької культури. Своєрідністю побуту і культури повсякденного життя, насичених інтелектуальними заняттями, вона намагалась дистанціюватись від строкатої аристократичної верхівки суспільства, яка перебувала у розвагах і неробстві. Її інтелектуальний otium вимагав особливої атмосфери, відповідного стилю життя і навколишнього простору. Рефлексія інтелектуальної обраності й культивування літературних талантів шляхом дистанціювання від буденного клопоту і матеріальних турбот зумовлювали й нехтування тілесними задоволеннями, які, щоправда, вважалися екзистенційною даністю. Важливий акцент у цьому дискурсі припадав на гідну старість, супроводжувану «дозвіллям з гідністю».

У підрозділі 2.4. – **«Світоглядні засади дозвілля Давнього Риму»** – наголошено, що вже наприкінці Республіки відмінність між аристократичною верхівкою, життя якої минало переважно в дозвіллі («otium»), та напівосвіченими масами, які постійно перебували у недозвіллі («negotium»), стала досить значною. Етап аксіологічних трансформацій опозиції «суспільна справа –

дозвілля» найяскравіше втілений у житті й творчості Цицерона (106 р. до н.е. – 43 р. до н.е.), для якого зміст «negotium» зумовлений обов'язками доброчесного громадянина по відношенню до res publica. Тому і розважальне, і споглядальне дозвілля (otium) Цицерон сприймав як другорядне порівняно з активною політичною діяльністю. Зокрема, він засуджував намагання вразити натовп зведенням театрів, портиків і нових храмів. Він стверджував, що заняття філософією і літературою мають не просто заповнювати дозвілля (otium) освіченого римлянина, а й бути критерієм оцінювання державної діяльності (negotium). Однак уже представники молодшого від Цицерона покоління надавали вагомого значення не суспільним справам, а особистим. Так, Лукрецій (бл. 99 р. до н.е. – 55 р. до н.е.) вважав дозвілля і спокій, які загалом негативно сприймалися традиційною римською мораллю, як найвище щастя.

Показано, що в імператорському Римі дискусії щодо пріоритетності «дозвілля – суспільна діяльність» поступово втратили будь-який смисл: дозвіллєві ініціативи, які раніше надавали сенсу суспільному життю, поступово перетворювалися на демонстрування вірнопідданості. Така політика дискредитувала первинне значення грецького «σχολα» як «вищої» діяльності та «otium» римських стоїків, зводячи його до стану неробства, пасивного відпочинку чи деструктивних розваг. Адже з поглибленням непевності соціально-політичної і культурної ситуації в Римі, поширенням втоми, нудьги, пасивності до державних справ, із зростанням абсентеїзму усе більше нових ознак набувало дозвілля, його різні форми – від неприхованого прагнення життєвих насолод до аскетичного самообмеження. Та найчастіше ідеал дозвілля пов'язували із сільським побутом (Вергілій, Горацій, Марціал, Пліній Молодший, Овідій).

З'ясовано, що в імператорському Римі набули поширення ідеї стоїцизму, спрямовані на дотримання доброчесності, які відповідали римським традиціям, про що йдеться у вченні про дозвілля Луція Аннея Сенеки (4 р. до н. е. – 65 р. н.е.). Мета настанов Сенеки – запевнити читача у необхідності присвятити життя філософському дозвіллю, спрямувавши себе до мудрості, обравши замість почесної посади «затінок і дозвілля», над усе поцінувавши спокій, адже лише за наявності дозвілля людина досягає неоціненного блага – належати самій собі. Погляди стоїків на дозвілля перейняв Епіктет (бл. 50 – 138), який трактував дозвілля як засіб самовдосконалення. Марк Аврелій (121 – 180) вважав, що дозвілля сприяє налагодженню гідного, богоподібного життя. І хоча дозвілля вимагало від людини відмежуватися від пристрастей, себелюбства, імператор заповідав нащадкам: «Дай собі дозвілля на те, щоб знову пізнати щось хороше».

У висновках до розділу конкретизовано умови, у яких відбувалися становлення й розвиток дозвілля в античному світі, визначено основні чинники, які сформували дозвіллєві практики античних греків; наголошено на концептуальних засадах перетворення грецького «σχολα» на римський «otium».

Розділ третій – **«Сакральне і профанне у дозвіллі європейського Середньовіччя»** – присвячено розкриттю особливостей розвитку дозвіллєвих

практик у Європі під впливом поширення християнства, їх відображенню у богословських і світських рефлексіях.

У підрозділі 3.1. – «**Теоцентрична концепція дозвілля**» – наголошено на тому, що європейське Середньовіччя минало під знаком християнства, парадигмальні засади якого було закладено вченням Христа і його апостолів Петра і Павла. Зображення в цирку, кінні перегони, змагання у співах, азартні ігри, театральні дійства засуджувалися й ранньохристиянськими апологетами (Кіпріаном Карфагенським, Климентом Олександрійським, Лактанцієм, Мінуцієм Феліксом, Тертуліаном) як ідолопоклонство та «ігри по обітниці».

Виявлено, що ідею протиставлення тілесного і духовного розвивав Святий Августин у вченні про існування двох світів – божественного і земного. Дозвілля, необхідне для «божественного споглядання», можливе лише в житті монаха, адже у спокої від справ не бездіяльне неробство буде задовольняти, а шукання чи відкриття істини. Досягти «нескінченного дозвілля» можна лише за умови поступового сходження людини від чуттєвого сприйняття до споглядання як стану єдності з абсолютною істиною, «насолоди вищим та істинним благом». Основу сходження до абсолютної істини становить не розум чи філософські роздуми, а моральна і духовна чистота, любов до Бога і до ближнього.

З'ясовано, що у своїх проповідях Іоанн Золотоуст (347 – 407) засуджував видовищне дозвілля, наголошуючи на несумісності духовної цнотливості з «язичницькими» розвагами. Зазначено, що теоретична рефлексія аксіології і деонтології дозвілля в добу Середньовіччя була досить однобічною, адже авторами трактатів зазвичай були самі церковнослужителі. Щодо сприйняття дозвілля «мовчазною більшістю» (А. Гуревич), воно виявилося у фольклорі. Якщо у християнській теології дозвілля розглядалося з позицій обов'язку, то у фольклорі, виходячи з бажань. Між цими аксіологічними полюсами й перебувала дозвіллєва європейська культура Середньовіччя як перетворення «писаних» імперативів християнської етики на реалії життя «емпіричної» людини.

У підрозділі 3.2. – **«Інверсія «небесного» і «земного» в дозвіллєвих практиках європейського Середньовіччя»** – наголошено на тому, що християнська церква сприйняла погляди на дохристиянські дозвіллєві практики як на «суть святкування язичницьких богів» (Лактанцій), як на «видовища розпусти та розвою брехні», «безсоромні ігри» (Августин). Крім заборон і осуду, церква шукала більш ефективних засобів впливу на мирян. Тому релігійні процесії, як і меси, літургії, урочисті служби, навіть проповіді, були насичені театралізованими елементами. Наголошено, що для контролю за вільним часом населення духівництво запровадило нові релігійні свята (їх майже 285 на рік), відзначання яких було обов'язковим для середньовічного населення під загрозою стягнень, ув'язнень, відлучення від церкви.

З'ясовано, що, не зважаючи на тотальний вплив церкви, середньовічна культура не була монолітною. Її особливість становило світське дозвілля, яке відображало культурну самосвідомість і духовні ідеали феодалів. Найяскравішим

його різновидом було дозвілля лицарів, яке охоплювало «сім лицарських доброчесностей»: верхову їзду, фехтування, плавання, гру в шахи, досконале володіння зброєю, служіння дамі серця, написання й декламування віршів на її честь. Дозвілля простолюду також не було однорідним. Соціальне розшарування зумовило й культурне, що виявлялося у відповідних дозвіллєвих цінностях. У межах своїх цехів і братств селяни засновували свята і учти, танці й пісні, легенди, і навіть проповіді. Важливим чинником розвитку дозвіллєвих практик стало формування міста. Вільний міський виробник, залежний від своєї праці чи торгівлі, об'єднаний із собі рівними у ремісничі комуни на засадах горизонтальної комунікації, протистояв феодалам, їх системі вертикальної солідарності. У гільдіях, цехах, товариствах, братствах, парафіяльних організаціях формувалися свої традиції та обряди, формувалася міська дозвіллєва культура.

Цілісність середньовічної культури забезпечувалася святковим дозвіллям, адже в усій середньовічній Європі відзначалися подібні свята, зокрема карнавал, як час екстазу і визволення, коли нівелювалися відмінності між глядачами й акторами, коли світ перевертався шкереберть і це перевертання (соціальне, вікове, статеве, професійне) становило основу свята. Карнавальна атмосфера панувала й у дні постановок містерій, мораліте, міраклів і, особливо, соті (М. Бахтін). Своєю цілісністю дозвіллєва культура завдячувала й середньовічним розважальникам. Не маючи постійної соціальної визначеності, ці «організатори дозвілля» переходили з однієї країни в іншу, від міста до міста, від одного двору до іншого, обслуговуючи і королів, і придворних, і селян.

Наголошено, що вплив на середньовічне дозвілля здійснювали й університети – «корпорації людей інтелектуальної праці», у межах яких утворювалися земляцтва й університетські товариства, формувалося сприйняття дозвілля як найвиразнішого елемента престижності. Екзамени завершувалися подарунками, розвагами й бенкетами, святкуваннями і ритуалами посвячення, а отримання ступеня доктора – «звеселяннями, як це прийнято у знатних осіб: балами, театральними виставами, турнірами». Життєдіяльність середньовічного університету була сповнена агоністичного духу: диспути, урочисті церемонії, розділи й підрозділи, всілякі схизми – усе це становило «царину змагання й ігрових правил» і дає підстави вважати університетське життя продовженням грецького ідеалу дозвілля (А. де Лібера).

У добу Середньовіччя не було спеціальних місць для проведення дозвілля, тому його організовували в замках, церквах, на міських майданах. До церкви йшли, щоб похизуватися вбранням, манерами й ввічливістю, церкву відвідували заради різноманітних розваг. У церковному дворі влаштовували карнавальні танці, бенкети, поминальні свята й містерії, «під церкву» йшли, щоб послухати розповіді й пісні мандрівних розважальників; тут відбувалися народні гуляння й хороводи. Церковний майдан став справжнім культурним

центром, який відігравав визначальну роль в управлінні життям односельців та організації їх святкового дозвілля. Дозвілля у різних його виявах – святах, іграх, розвагах – тимчасово переривало офіційно дозволене життя, з усіма його заборонами й ієрархічними перешкодами, сприяло входженню у сферу утопічної свободи.

У підрозділі 3.3. – **«Антропоцентрична концепція дозвілля»** – відтворено аксіологічні зміни, які відбулися у сприйнятті дозвіллєвих практик внаслідок секуляризації культури часів Відродження.

Проаналізувавши погляди гуманістів (Ф. Петрарки, Л. Б. Альберті, Л. Валли, Дж. Конверсіні, Піко делла Мірандоли, А. Ринуччині, Е. Роттердамського, М. Фічино, а також представника пантеїзму Дж. Бруно й утопістів Т. Мора та Т. Кампанелли) на дозвілля, маємо підстави стверджувати про антропоцентричні зміни в аксіології й деонтології дозвілля часів Ренесансу. З'ясовано, що значення дозвілля, його вплив на формування самосвідомості людини розглядали у своїх працях Л. Б. Альберті, Л. Бруні, М. Пальмієррі. Автори були одностайними у визнанні світської орієнтації дозвіллєвої поведінки людини, що виявлялося у сприйнятті земних радощів людського спілкування та взаєморозуміння як незамінних для людського щастя. Ф. Петрарка, зневажаючи щоденні турботи, цінуючи насолоду, яку надає усамітнення, переконаний, що «про дозвілля варто турбуватися не менше, ніж про заняття». У працях К. Салютаті, Дж. Конверсіні, А. Ринуччині, наголошується на інтелектуальному аспекті otium, насиченого споглядянням істини й науковими заняттями, які збагачують внутрішній світ людини, зміцнюють її силу духу і є за своїм змістом «працею на дозвіллі» (in otio meo negotia). М. Фічино стверджує, що цілісний розвиток людини, виражений у намаганні гармонійно поєднати дозвілля активне і дозвілля споглядальне, поступається ідеалу «життя споглядального», не обтяженого гонитвою за земними благами й обов'язками державної служби.

Водночас, відмінності в уявленнях про дозвілля у межах антропологічної концепції настільки значні, що набули вираження в окремих наукових поняттях, які відображають різні аспекти й вияви дозвілля. Доведено, що важливим для індивіда визнавалося дозвілля, яке підносило людину як божественне створіння і сприяло її самовдосконаленню і культурному самоформуванню. Дозвілля розглядалося і в його негативних значеннях, коли воно зводилося до лінощів і неробства (Л. Б. Альберті, Дж. Бруно). Гуманісти наголошували на корисності справжнього дозвілля, на означення якого додавали уточнення: «вільне дозвілля» (Дж. Конверсіні), «приватне дозвілля», «доброзвичайне дозвілля» (Л. Б. Альберті), «бездіяльне дозвілля» (А. Ринуччині, Дж. Бруно).

У підрозділі 3.4. – **«Ренесанс: від куртуазного дозвілля до дозвілля раблезіанського»** – наголошено, що культура Відродження – це, передусім, міська культура. Якщо за часів раннього Середньовіччя центрами культури були монастирі, а у добу зрілого Середньовіччя – замки феодалів, то, почи-

наючи з XI–XII ст., центрами культуротворення стають західноєвропейські міста, у середовищі яких (передусім, у Флоренції) у XIII ст. і сформувалася культура, за якою пізніше в науці закріпиться назва «Ренесанс» (Я. Буркхард).

Дозвіллєві практики цієї епохи характеризують, передусім, ідеалізовані форми повсякденного «життя в античності». Для наукових занять у тиші і спокої гуманісти обирали не міський гамір, школу чи придворні апартаменти, а палац, віллу, монастирську бібліотеку, заміський будинок, «де було спокійніше і приємніше, ніж у місті», де були «усі задоволення і зручності», де приємно розмовляти, переглядати античні рукописи й дискутувати: флорентійські неоплатоніки збиралися на віллі Медичі у Кареджі; Ніколя де Кламанж – у Фонтен-о-Буа; Альберті – у Парадізо. Крім того, світське дозвілля, розквіт якого припав на початок XVI ст., зосереджувалося при дворі. Його популяризували у посібниках з правил придворних манер (Б. Кастільоне, «Придворний»). У придворному дозвіллі зросло суспільне значення жінки, без якої палац виглядав як «сад без квітів». До неї висували й відповідні вимоги (вміти танцювати, співати, грати на музичних інструментах, знати літературу, живопис, музику), інакше вона не могла гідно виконувати свою світську роль.

У ренесансній культурі набули поширення дозвіллєві практики, які сприяли розкріпаченню тілесних потреб (любовні втіхи і «втіхи черева»). Вони зображені у літературних творах: «Декамерон» Боккаччо, «Гептамерон» Маргарити Наваррської, «Гаргантюа і Пантагрюель» Рабле. Не випадково, гедоністичну культуру цього часу, особливо її низову складову, прийято називати раблезіанською. Переважання аксіології тілесних задоволень не тільки вплинуло на характер цього дозвілля, а й вульгаризувало культуру верхніх класів, навіть церковного кліру. Це викликало зворотну реакцію: утвердження різних видів і форм протестантизму, повернення морально-ригористичних вимірів у дозвіллєві практики, і в їх теоретичні рефлексії.

У висновках до розділу зазначено, що зміст профанного у дозвіллі виявився у мирському, світському, земному, матеріальному, низькому. Народне дозвілля набуло обрядово-видовищних форм і принципово відрізнялося від феодальних і церковних культових заходів і церемоніалів, формуючи інший світ, інше життя, у якому значну роль відігравали багатоденні карнавали з їх вуличними дійствами і процесіями, святами дурнів, вислюка, а також освячений традицією вільний «пасхальний» і «різдвяний» сміх (за М. Бахтіним).

У розділі четвертому – **«Новий час у дозвіллєвих практиках і теоретичних рефлексіях»** – проаналізовано зміни у європейському дозвіллі протягом другої половини XVII – початку XX ст.

Підрозділ 4.1. – **«Дозвіллєві практики «галантного» століття»** – проаналізовано західноєвропейські дозвіллєві практики у другій половині XVII–XVIII ст. Відзначено, що в Англії після революції 1648 р. утверджується капіталізм, а у Франції – абсолютизм, супроводжуваний культом вишуканої тілесної насолоди, тому XVII ст. й набуло назви «галантного». З'ясовано, що

гедоністична культура двору королів Людовіків XIV, XV й XVI містила потужну ігрову складову і була зразком для наслідування усіма європейськими державцями. Придворні розваги перетворювали життя на суцільне свято, рай на землі, щоправда, лише для обраних. Ознаками «придворної» культури були витонченість смаку і манер, дотримання такту і «вміння жити». Гра в сільську ідилію, найбільш популярна у розвагах аристократії, сприяла «виходу» дозвілля на природу: у сади і парки, мода на які охопила всю Європу.

З'ясовано, що абсолютизм породив специфічні форми придворного церемоніалу, ритуали любовної гри, манеру поведінки, які найяскравіше виявлялися у дозвіллі придворних. Придворне дозвілля мало подвійне цільове призначення: з одного боку, воно реалізувало свої природні функції (розслаблення, розваги й отримання задоволення), а з іншого, – було засобом самоствердження і кар'єрного зростання, дотримання суспільних норм і виконання представницьких обов'язків. Тому дозвілля, як інструмент соціальної диференціації і репрезентації рангу, було «демонстративним споживанням» (Т. Веблен), співвідносним із соціальним статусом особи та її привілеями (Рішельє).

Наслідуючи королівський двір, аристократи утворювали салони, в яких відбувалися дискусії і бесіди вчених, літераторів, художників, політиків, акторів. Спілкування в колі однодумців, музикування й театралізовані імпровізації, розваги й веселощі в салонах дали підстави вважати їх своєрідними «храмами дозвілля». У салонах переважали витончені бесіди на любовну тематику і любовні ігри. З часом салони перетворилися з розважального на інтелектуальне середовище. Саме в салонах Парижа сформувалась ідеологія майбутньої буржуазної революції – французьке Просвітництво.

У дослідженні доведено, що просте населення Європи мало свою мережу дозвіллєво-розважальних закладів, зокрема кав'ярні, які, внаслідок запровадження у них правил для відвідувачів, перетворилися на «місця інтелектуального відпочинку й розваг» (Дж. Тімбс). У народному дозвіллі розважальне значення мали карнавали, ярмарки, релігійні свята, будь-які видовища – від коронації до страти.

Підрозділ 4.2. – **«Морально-ригористична концепція дозвілля у філософії Просвітництва»** – присвячено аналізу філософських поглядів представників Просвітництва – англійського (Дж. Локк), американського (Б. Франклін), французького (Ж.-Ж. Руссо, Ж. А. Кондорсе) і німецького (І. Кант) – на зміст, роль і форми дозвілля.

Погляди Дж. Локка на дозвілля відбивали протестантські цінності і, задовго до М. Вебера, – «калькуляційний» підхід до вільного часу, характерний для раннього періоду капіталізму. Відкидаючи ігри й розваги, які не мають користі ні для тіла, ні для душі, Дж. Локк висловив думку про доцільність наповнення вільного часу ремісничими заняттями, корисність яких полягала у набутті у процесі цієї діяльності вмінь і навичок. Він поділяв розваги на гідні

джентльмена (удосконалення свого розуму) і розваги для більшості людей (гра у карти, кості, пияцтво), які не мають інших занять для свого дозвілля.

На думку американського просвітителя Б. Франкліна, на дозвіллі слід вдаватися до філософських роздумів, до занять, які сприяють розвитку розуму: так, гра в шахи розвиває вміння бути обачним, розсудливим і обережним.

Французьке просвітництво (Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Ж. А. Кондорсе та ін.), хоча й сформувалось в умовах абсолютизму, проте артикулювало такі ж погляди на природу і призначення дозвілля. Так, Кондорсе вважав, що дозвілля залежить від рівня розвитку виробництва і має бути присвячене роздумам, спостереженню, тому без дозвілля прогрес наук не можливий.

Наголошено, що у часи пізнього Просвітництва, поряд з поширенням просвітницьких ідей та зміцненням їх засад не лише в теорії, а й у реальному житті, зародилася і набула ваги критика просвітницької ідеології. Радикальним критиком цієї культури – від дозвіллєво-розважальної до інтелектуальної – був Ж.-Ж. Руссо (1712–1778). Критика наук полягала в тому, що, на думку мислителя, вони стали наслідком вад людини. Схиляння перед природою і сільським життям, зневага до міста спиралися на переконання, що найрозпусніші форми дозвілля поширені у великому місті. Для «щасливого народу» необхідно запроваджувати масове, публічне дозвілля: свята «під відкритим небом, на повітрі», що дало б змогу відчути свою консолідованість і могутність. Тому Руссо обстоював модель дозвілля, яка панувала у Спарті і про яку писав у «Законах» Платон.

У підрозділі 4.3. – **«Культурно-дозвіллєві практики XIX ст.: від елітарної до егалітарної парадигм»** – зазначено, що промислова революція XIX ст. в Європі зумовила кардинальні зрушення в усіх сферах соціального життя і культури, не оминувши й дозвілля.

З'ясовано, що ознаками дозвілля стала його демократизація, як доступність більшості розваг і видовищ, та егалітаризація, можлива внаслідок технічних нововведень (фотографії, фонографії, електрики, кінематографії, транспортної інфраструктури). Та головним чинником демократизації дозвілля був політико-економічний, який зумовив чітке розмежування суспільного життя на сферу праці і сферу дозвілля, відповідно регламентуючи час на вільний і робочий. На межі XIX–XX ст. у більшості розвинених країн максимальна тривалість робочого дня була законодавчо визначена, здебільшого, у межах десяти годин.

Міграція селян до промислово розвинених міст і концентрація в них гетерогенного населення, яке претендувало на свої розваги й видовища, породжували попит на загальнодоступні форми дозвілля. Міське дозвілля нівелювало культурні відмінності переселенців, уніфікуючи смаки і стилі життя різних соціальних верств населення. Міське дозвілля культивувало форми колективного споживання, взаємодії і спілкування: цирки, кабаре, ресторани, універсальні магазини, відвідування яких було не лише економічною необхід-

ністю, а й розвагою на дозвіллі (Е. Золя «Дамське щастя»); сади і парки, які відвідували у вихідні тисячі городян, щоб розважитись і відпочити на природі; театри, курорти, преса, кінематограф, що унеможливлювали камерність та індивідуальність форм дозвілля. Значно вплинув на зміну форм і змісту дозвіллєвих практик винахід електричного освітлення, завдяки чому ніч стала головним часом для розваг. Нічне дозвілля викликало до життя гральний бізнес. Все це дає підстави стверджувати, що наприкінці XIX ст. в Європі почала формуватися індустрія дозвілля й розваг, доступна широким масам і розрахована на комерційний успіх.

У підрозділі 4.4. – «**Постклассичні теоретичні рефлексії дозвілля**» – наголошено на тому, що у XIX ст. відбувся перехід від класичної філософії до філософії постклассичної, різноманітні напрями і школи якої перебували в координатах ірраціоналізму і сцієнтизму.

Виявлено, що традиційний розгляд дозвілля як споглядального й інтелектуального містить ірраціоналістична філософія А. Шопенгауера (1788–1860), яка за своєю вагомістю поступається рефлексіям позитивістського і сцієнтистського характеру. Сутність дозвілля експлуататорського класу на основі закону доданої вартості обґрунтував К. Маркс (1818–1883), який поділяв вільний час на час дозвілля і час піднесеної діяльності. За К. Марксом, заняття на дозвіллі спрямовані на оновлення життєвих сил і здібностей людини, а піднесена діяльність є «царством свободи». Родову сутність людини становить вільна, не детермінована фізичними потребами життєдіяльність. Проте в капіталістичному суспільстві людина виявляється відчуженою і від процесу праці, і від її результатів, тому робітник відчуває себе вільним лише під час їжі, пиття, статевого акту тощо; людина стає рабом засобів виробництва.

Ідеї марксизму розвинув М. Вебер (1864–1920), який дійшов висновку, що основу капіталістичного підприємництва становить формування системи ціннісних орієнтацій, мотивацій і поведінкових стереотипів протестантизму. Настанова на аскетичне життя спрямована проти безпосередньої насолоди і радощів життя. Він піддає моральному осуду заспокоєння і задоволення досягнутим, насолоду багатством, бездіяльність і тілесні втіхи, марне витрачання часу і споглядання, крім насолоди мистецтвом і спортом. Принципи раціоналізму, на яких базується праця, переносяться й на дозвілля, підпорядковане конкретній меті: відпочинку для відновлення фізичної працездатності.

Протилежних поглядів на працю, яка призводить до «повного виснаження індивіда», його інтелектуального і розумового виродження, дотримувався П. Лафарг (1842–1911). Він обстоював право людини на дозвілля, щоправда, це право набуло у нього характеру обов'язку: мали бути запроваджені суворі закони для робітників і робітниць займатися фізкультурою і танцями, відвідувати видовища і театральні вистави. З'ясовано, що Е. Дюркгейм (1858–1917) вважав за доцільне колективне дозвілля як допоміжне по відношенню до праці завдяки його компенсаторній функції. Тому дозвілля не могло мати

інтелектуального змісту й морального ґрунту. Позитивне значення дозвілля, з суто економічної точки зору, обстоював Г. Тард (1843–1904), а з погляду перспектив на майбутнє – Г. Спенсер (1820–1903).

Т. Веблен (1857–1929) розробив «теорію дозвіллєвого класу», у якій йдеться про «демонстративне дозвілля», його статусність і структурування суспільства на «дозвіллєвий» і «робочий» класи. Дотримуючись кодексу благопорядності, представники дозвіллєвого класу мали витрачати час на візити, катання, клуби, гуртки, спортивні розваги, участь у благодійних організаціях. При цьому дозвілля не означало лінощів чи байдикування, а було невиробничим споживанням часу завдяки фінансовим можливостям жити в неробстві і внаслідок уявлення про недостойність виробничої діяльності. Розглядаючи дозвілля як ознаку соціальної диференціації й соціального престижу, Т. Веблен доводив, що кожній соціальній групі притаманне відповідне коло дозвіллєвих занять, які відбивають неусвідомлене суперництво у престижності.

У висновках до розділу зазначено, що екстраполяція на сферу дозвілля таких цінностей, як працьовитість, розсудливість, раціональність, зумовила зародження прагматичного підходу до оцінювання дозвіллєвої поведінки.

Розділ п'ятий – «**Дозвілля в умовах масової культури**» – присвячено аналізу феномена дозвілля XX – початку XXI ст., його теоретичних рефлексій.

У підрозділі 5.1. – «**Становлення дозвіллєзнавства як напряму культурології**» – зазначено, що у XX ст. відбулася інтеграція гуманітарних і соціальних галузей знань про дозвілля – дозвіллєзнавство. «Стрижень» дозвіллєзнавства становлять філософія, соціологія і психологія, до яких долучаються маркетинг, іміджелогія, теорія соціальних комунікацій тощо.

Світоглядні засади аксіології сучасного дозвілля визначаються здебільшого у застереженнях і негативних оцінках соціальних і гуманістичних наслідків глобального характеру. «Вік дозвілля» вчені сприймають як виклик культурі XX ст. (Т. Адорно, Х. Арендт, Ж. Бодрійяр, М. Горкгаймер, Ґі Дебор, Ф. Джеймісон, Ф. Левіс та ін.). Лише дехто з філософів позитивно оцінює збільшення часу на дозвілля в житті сучасної людини (Е. Тоффлер, А. Турен). Більш оптимістично про «дозвіллєзацію» буття людства висловлюються соціологи (Ж. Дюмазедьє, М. Каплан, Дж. Келлі, Ст. Паркер, Ж. Фрідман). Однак і вони застерігають від деструктивних наслідків гедонізації дозвілля (Д. Рісмен, Ж. Ліповецький).

Активного розвитку набувають дослідження дозвілля як: галузі наукового знання, як самостійного й самодостатнього соціально-культурного феномена; уніфікованого товару видовищного характеру в «суспільстві спектаклю» (Ґі Дебор); ознаки статусної диференціації й символу соціальної престижності; демонстрації «формальної» рівності, що виявляється у споживанні багатоманітних, але клішованих, типізованих дозвіллєвих послуг.

Отже, багатогранність теоретичного дискурсу дозвілля свідчить про зосередження на ньому уваги не тільки, філософів, як це було традиційно, а й представників інших наук, що переконує у зростанні значення дозвілля в житті людини XX ст.

У підрозділі 5.2. – **«Дозвілля як культурна індустрія»** – зазначено, що дозвіллєві практики XX ст. монополізовано і перетворено на індустрію дозвілля паралельно з процесом комерціалізації культури. XX ст. – це час панування масової культури, яка є результатом розвитку кінематографа, радіо, телебачення, засобів масової інформації, шоу-бізнесу, комп'ютерного ігрового бізнесу. Диференціація дозвіллєвих практик в умовах масової культури й індустрії дозвілля відбувається згідно із загальними маркетинговими стратегіями позиціювання, орієнтованими на задоволення будь-яких дозвіллєвих бажань.

Зазначено, що регулювання й оптимізація робочого часу (поряд з індустріалізацією, автоматизацією, комп'ютеризацією виробництва й зростанням матеріального забезпечення) є одним із найбільш важливих чинників збільшення вільного часу населення. Це сформувало масову потребу заповнити його і, водночас, створило економічні передумови для бізнесу «від культури», сприяло виробництву й популяризації специфічних товарів для «споживання на дозвіллі» – масової культури. Вона перетворилася на інститут соціалізації, майже не контрольований суспільством. Нівелювання способу життя великої кількості осіб, незалежно від рівня освіти, професії, соціального і сімейного стану, звелося до так званої «формальної» рівності й свободи – рівності перед телевізором, автомобілем і стереосистемою (Ж. Бодрійяр). Зворотною тенденцією стали пошуки авторських варіантів проведення вільного часу з метою самовираження й активного впливу на зміст свого дозвілля. Це відбувається завдяки участі в аматорській діяльності: від любительських театральних гуртків до садівництва, колекціонування чи ремісництва.

Підрозділ 5.3. – **«Віртуалізація дозвіллєвих практик в добу інтернет-технологій»** – присвячено характеристиці найновітніших форм дозвілля, які виникли внаслідок поширення персональних комп'ютерів, мобільних телефонів, гаджетів.

Доведено, що поширення електронних ЗМІ й інтернет-технологій наприкінці XX – поч. XXI ст. сприяло віртуалізації дозвілля, або «симулякризації», передусім у його ігровій складовій. Ефект спільного використання кіберпростору, залучення до віртуальних співтовариств, об'єднаних спільними захопленнями, спричиняє неоднозначний вплив на психіку й ідентичність суб'єкта. Ілюзія вільного вибору партнерів спілкування і управління ігровою чи іншою розважальною віртуальною реальністю призводить до патологічної залежності від неї. Поширення гіперпростору мережі Internet надає людині можливість заповнити вільний час залежно лише від її бажання, створюючи у неї відчуття, що це її власний вибір і лише від неї залежить зміна правил гри і виду розваг. Утім, ця компенсація має ілюзорний характер, адже користувач Internet

потрапляє в лещата програм, ігор і мереж, за якими стоять цілком реальні розробники, власники, інші структури, які контролюють людину завдяки віртуальному дозвіллю, адже збут розваг супроводжується маніпулюванням шляхом імітації реального задоволення. «Знищувати вільний час» (Н. Луман) допомагають і електронні ЗМІ, вибудовуючи програмну сферу розваг у формі автокомунікації. Численні реаліті-шоу, телеконкурси, теле-шоу, візуалізуючи думки, фантазії, бажання, лише посилюють ілюзію.

З'ясовано, що позитивні погляди на віртуалізацію дозвіллєвих практик ототожнюються із процесами лібералізації й демократизації в суспільстві, а для окремої людини – з можливістю змінити статусну й рольову ідентифікацію, реалізувати й задовольнити пізнавальні, комунікативні, креативні чи рекреаційні потреби (М. Кастельс, Г. Рейнгольд, Дж. Уррі). Доведено, що джерелами нових дозвіллєвих цінностей стали віртуальні спільноти, суттєво відмінні від реальних дозвіллєвих об'єднань. Їх відрізняють свобода вибору й самодіяльність (за М. Кастельсом, – «самокероване творення мережі»). Привабливість кіберпросторової інтерактивності пов'язується з розважальністю і грайливістю (замаскуватися, сховатися, створити ілюзорну ідентичність), комунікативною взаємодією, можливістю актуалізувати власну ідентичність, з мережевим індивідуалізмом.

Доведено, що безособовість віртуального дозвілля, з одного боку, створює можливості для конструювання й трансформації віртуальної особи, а з іншого – забезпечує її психічне роздвоєння й балансування між системами «офлайн» – «он-лайн». Свобода віртуальної самоактуалізації та ідентифікації супроводжується, водночас, «втратою» та відчуженням реальних здобутків. Таке перевтілення загрожує блокуванням нервової системи, зумовлюючи нераціональне сприйняття. Обґрунтовано, що нові свободи, можливість яких пов'язується з поглибленням віртуалізації дозвілля, породжують нові нерівності – від захоплення віртуального простору виробниками розваг і використання влади у маніпулятивних ідеологічних конструкціях до реструктуризації дозвіллєвих практик. Загрози віртуального дозвілля змушують деякі країни законодавчо регулювати доступ підлітків до нього (ФРН, Латвійська республіка, США, РФ).

У висновках до розділу зазначено, що дозвіллєзнавство формується як самостійна наукова й навчальна дисципліна, розвиток якої сприятиме формуванню системного погляду на дозвілля. Стверджується, що технологічні досягнення людства дають змогу реалізувати нові, раніше не можливі види дозвілля і розваг, однак викликають і нові, непередбачувані загрози, які, на відміну від віртуального дозвілля, є реальними.

ВИСНОВКИ

1. Огляд наукової літератури з теми дослідження дав змогу виділити чотири групи публікацій за ознаками методології підходу до концептуалізації феномена дозвілля: часову, діяльнісну, психологічну, функціональну. Узагаль-

нюючи сутнісні ознаки дозвілля, визначені представниками розглянутих концепцій, і на основі результатів здійсненого семантико-лінгвістичного аналізу, запропоновано визначення поняття «дозвілля» як стану реального буття людини, в якому вона прагне «вийти за межі» своєї біологічної й соціальної детермінованості завдяки вільному визначенню в аксіологічних координатах суб'єктивного семантичного простору шляхів і засобів реалізації власного екзистенційного проекту.

2. Проаналізувавши дозвіллєві практики у давній Греції та їх філософські рефлексії, маємо змогу дійти висновку, що на тогочасне дозвілля можна лише формально поширювати сучасне розуміння цього явища. По-перше, дозвілля як час, вільний від роботи, не корелювався з вільним вибором характеру його проведення індивідом. Вільний грек поза межами своєї «професійної» діяльності виконував кілька соціальних повинностей – літургій, серед яких літургії, пов'язані із забезпеченням колективного дозвілля (наприклад, хорегія). Обов'язковою була участь в еллінських святах, важко було ухилитися від участі в симпосіях, а від участі в спартанських сеситіях – взагалі неможливо. Колективне дозвілля було більше необхідністю, ніж свободою, тому в дисертації стверджується, що дозвілля в античній Греції – це, передусім, обов'язок. Друга особливість давньогрецьких дозвіллєвих практик полягала в тому, що вони були виключно колективними. Залишаючись сам на сам із собою, вільний грек не міг забезпечити розважального елементу. Розваги – ігри, видовища, змагання – здійснювались лише колективно. Наодинці індивід міг у вільний час вдаватися лише до інтелектуального споглядання, якщо він до цього був здатний. Свобода індивіда виявлялася лише в споглядальному проведенні часу, який не підлягав суспільним регламентації і контролю. Це й надавало йому ознак дозвілля, принаймні, з погляду сучасного розуміння цього феномена. У цьому інтелектуальному дозвіллі античності зародилася філософія. Третя важлива особливість давньогрецького дозвілля – зародження інфраструктури дозвілля і формування відповідних видів професійної діяльності – кіфаристів, флейтисток, танцівниць, акробатів, аедів-рапсодів, яким ця діяльність надавала засоби до існування.

3. Виявлено, що давньоримське дозвілля, на відміну від грецького, не було цілісним явищем, у ньому розрізняють елітарне (інтелектуальне) і масове (розважально-видовищне). У розважально-видовищному дозвіллі публіка становила цілком пасивний об'єкт, а суб'єктом виступали курульні едили та інші посадові особи. Лише в елітарному дозвіллі людина могла активно впливати на заповнення свого вільного часу. Думка про те, що дозвілля – це відмітна ознака і головна форма життя лише вільної людини, пронизує усю філософську і літературну рефлексію античності. Дозвілля сприймалося мислителями як інтелектуальне заняття, як відсторонена, теоретична, переважно гуманітарна діяльність, на відміну від принизливості для вільної людини господарсько-промислової праці («ασχολία»).

4. Доведено, що на формування теологічної концепції дозвілля суттєво вплинув соціальний корпоративізм Середньовіччя, ставлення до будь-яких інновацій і нових ідей як до аморальних і гріховних, дуалізм середньовічних уявлень. Згідно з християнськими канонами, вищими цінностями вважалися смирення і благочестя, визнання своєї гріховності, аскетизм, а основними ідеями – спасіння, необхідне кожній людині, спокутування гріхів перед Богом, співчуття і служіння. Водночас, саме в епоху Середньовіччя набула вияву антиномічність дозвілля. У реальному соціально-культурному житті дозвілля передбачало обов'язкову участь особи одночасно в релігійних заходах і в народних святкуваннях, у «споглядані» Бога і в карнавальних процесіях, в «інтелектуальному» пізнанні істинності буття і у святах дурнів.

Дозвіллєві практики європейського Середньовіччя відбивали станову строкатість суспільства. На відміну від античного, в якому дозвілля не диференціювалося (Греція) або диференціювалося (Рим) на розважально-видовищне (масове) і на інтелектуально-творче (індивідуальне), у середні віки дозвілля поділялося на професійно-станові практики (кожен стан, навіть його субкультурна група мали свої). Інтегруючим соціальним чинником були дозвіллєві практики релігійного (святкового) характеру, які схвалювала церква. Подібну роль, проте спорадичну, відігравали карнавали, однак ці світські свята відбувалися лише в окремих містах з переважно розважально-містифікаційною метою. Антиномічність європейського середньовічного дозвілля полягала й у тому, що християнська церква вульгаризувала обрядовість релігійних свят, насичуючи їх елементами площадної театралізації, орієнтуючись на низький рівень освіченості пастви, якій в інший спосіб інтеріоризувати догмати християнства було вкрай важко. Наголошено на тому, що за допомогою релігійних свят церква здійснювала контроль над дозвіллям народу, запобігаючи надмірній експлуатації трудівників і гарантуючи час на їх відпочинок.

5. З'ясовано, що антропоцентрична концепція дозвілля ґрунтувалася на визнанні самоцінності особи, її самодостатності та відмежуванні від теологічної концепції, піднесенні людини як духовної істоти та вірі у можливості вільного людського розвитку. Основою антропоцентричної концепції дозвілля став ідеал особистості, сформований на принципах гуманізму, індивідуалізму й універсалізму ренесансної культури, що відображено в життєдіяльності гуманістів, ознакою якої стало «вчене дозвілля» з його самоцінністю й самодостатністю, свободою вибору, спільними захопленнями й інтересами (Ф. Петрарка, К. Салютаті, Дж. Манетті, М. Пальмієрі, Л. Б. Альберті). К. Ландіно наголошував на тому, що «благородним способом життя» можна вважати лише той, який сповнений вченого дозвілля. Теоретична рефлексія дозвілля епохи Відродження – це розуміння сутності й значення дозвілля людини як носія загальнолюдських і дозвіллєвих цінностей. Водночас, з піднесенням теоретичної думки в добу Ренесансу відбувалася вульгаризація дозвіллєвих практик, у чому переконують літературні твори Дж. Боккаччо, Маргарити Наваррської, Ф. Рабле та ін.

6. Доведено, що ігрова складова дозвілля знову збільшилася за часів так званого «галантного» століття, відмежувавши елітарні дозвіллєві практики. Щоправда, куртуазність цього століття суттєво відрізнялася від лицарської куртуазії Середньовіччя еротикою й культом гедонізму. Однією з організаційних форм дозвілля цього часу були салони аристократії, в яких ігровим елементом став політичний дискурс, що вплинув на формування ідеології Просвітництва.

Теоретичні рефлексії дозвілля в епоху Просвітництва представлені у працях Т. Джефферсона, Дж. Локка, К. Колдена, Ж. А. Кондорсе, Б. Раша, Ж.-Ж. Руссо, Б. Франкліна, та інших просвітителів. Сутність просвітницької концепції дозвілля полягає у:

– деїстичному сприйнятті світу. Божественний закон трансформувався у концепцію невідчужених прав особистості, а його соціальним виявом став суспільний договір;

– визнанні розуму і науки основними рушійними силами розвитку людства. Прогрес наук, який забезпечить прогрес промисловості, неможливий без дозвілля; цей взаємовплив став потужною силою удосконалення людства;

– раціоналізмі й прагматичності, що зумовили переваги практично орієнтованого дозвілля, під час якого набувалися уміння й навички;

– визнанні прав людини на свободу вибору, самовираженні й самореалізації, які вплинули на формування нових дозвіллєвих орієнтацій та цінностей;

– абсолютизації морального виховання, можливого за умови відповідної організації дозвілля, сповненого занять та ігор, корисних для душі і тіла.

Після французької буржуазної революції, яка прискорила розвиток капіталістичного виробництва, європейські дозвіллєві практики зазнали кардинальних змін. Унаслідок нечуваної досі експлуатації було поставлено під сумнів право трудівників на дозвілля загалом, навіть на відпочинок. Загострення класової боротьби змусило уряди європейських країн законодавчо унормувати робочий час, що відповідно вплинуло на формування дозвіллєвих практик, які становили собою необтяжливі розваги, орієнтовані переважно на пасивне сприйняття і швидке відновлення фізичних сил. Промислова революція XIX ст. викликала інтенсивну міграцію сільського населення до міст, що сформувало масовий попит на таке дозвілля і дало поштовх розвитку індустрії розваг.

7. Дослідження показало, що у XIX ст. дозвілля в реаліях розвиненого капіталізму, ставши об'єктом теоретичних дискусій, усвідомлювалося як економічна (М. Вебер, Т. Веблен, Е. Дюркгейм, К. Маркс), політична (П. Лафарг), філософська і соціологічна (М. Арнольд, Г. Спенсер, Г. Тард, А. Шопенгауер) проблема. Особливу увагу привертали питання співвідношення праці й дозвілля, ідейно-змістового наповнення дозвілля, дозвілля як показника соціального престижу і культурного розвитку людини. Теоретична рефлексія переконує, що

погляди на дозвілля визначалися в координатах переважно соціоцентричної парадигми.

8. Доведено, що у XX ст. під впливом масової культури проблема дозвілля набула нового значення, оскільки в масовому суспільстві ідентичність формується на основі спільного споживання. Масова культура, задовольняючи особистість переважно розважальними дозвіллєвими практиками комерційного характеру, орієнтуючи на споживання конкретних дозвіллєвих послуг і благ, сприяє формуванню «самотнього натовпу» (Д. Рісмен). У тоталітарних державах XX ст. відбувається «соціалізація» дозвілля, перетворення його на потужний засіб ідеологічної пропаганди, а також маніпулювання свідомістю, який не втрачає свого значення і після занепаду цих держав, а лише набуває нових форм внаслідок віртуалізації дозвіллєвого простору завдяки науково-технічному прогресу кінця XX – початку XXI ст.

9. Дослідженням доведено, що наприкінці XX ст. відбувається становлення дозвіллєзнавства як самостійного наукового напряму культурології, у межах якого дозвілля постає: органічною складовою соціального й культурного життя сучасної людини, що забезпечує її духовний, інтелектуальний і фізичний розвиток (Ж. Дюмазедьє, Дж. Неш, Дж. Пайпер, Ст. Паркер, К. Робертс, М. Сміт); сферою особистісної самореалізації й вияву творчих можливостей (Н. Семюель, Р. Стеббінс, Д. Унру); світом особливих можливостей і особистісних сподівань (С. де Гразія, Р. Дубін, М. Каплан, Б. Рассел); сучасним втіленням свободи і «внутрішньої винагороди» (Е. Джексон, Дж. Келлі, Дж. Неулінгер, Л. Хейвуд); компенсаційним засобом, що виявляється у самоствердженні й реалізації тих творчих потенцій людини, які не можуть розкритись у професійно-трудовій, суспільній, освітній, сімейній сферах (Х. Дурант, Д. Рісмен, А. Турен, Ж. Фрідман); природною потребою людини і станом її буття (Р. Бауер, С. Джоуд, Б. Драйвер, Дж. Шиверс). І хоча дослідження дозвілля спирається на різні концептуальні підходи, спільним для них є розуміння його не тільки як чинника відпочинку й розваг, а як сфери саморозвитку й самовдосконалення.

10. Визначено й обґрунтовано специфічні ознаки віртуального дозвілля, серед яких: мережевий індивідуалізм, актуалізація власної ідентичності й самопрезентації, комунікативна взаємодія, спрямування на задоволення ігрових і рекреаційних потреб. Віртуальне дозвілля характеризується амбівалентністю, адже, поряд з маніпулятивними можливостями і формуванням патологічної залежності, воно сприяє розширенню комунікації. Неоднозначний і часом небезпечний для людини характер віртуального дозвілля потребує окремого дослідження.

Здобуті результати дають змогу на сучасному рівні сприйняти історію дозвілля, його взаємозв'язок із соціально-культурним простором і часом, а застосовані методологічні підходи відкривають нові перспективи для розвитку дозвіллєзнавства як наукового напряму в культурології. Тому подальші наукові дослідження, ґрунтуючись на загальнонаукових і культурологічних

засадах, мають бути спрямовані на вироблення спеціальної теорії й методології дозвіллєзнавства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Петрова І. В. Дозвілля в теоретичних рефлексіях : монографія / Ірина Владиславівна Петрова. – К. : НАКККіМ, 2012. – 296 с.

Підручники й посібники

2. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах : підручник / І. В. Петрова. – К. : Кондор, 2005. – 430 с.

3. Петрова І. В. Проектування в соціально-культурній сфері : навч. посіб. / І. В. Петрова. – К. : КНУКіМ, 2007. – 372 с.

Публікації у фахових наукових виданнях

4. Петрова І. В. Суспільний та культурний потенціал дозвілля в сучасних умовах / І. В. Петрова // Культура і мистецтво у сучасному світі : наукові записки КНУКіМ. – К. : КНУКіМ, 2007. – Вип. 8. – С. 83–89.

5. Петрова І. В. Концептуальні підходи до визначення поняття «дозвілля» як соціально-культурного явища / І. В. Петрова // Питання культурології : зб. наук. праць. – К. : КНУКіМ, 2007. – Вип. 23. – С. 75–83.

6. Петрова І. В. Культурологічний аналіз зарубіжних дозвіллєвих концепцій (ІІ половина XX ст. – початок XXI ст.) / І. В. Петрова // Культура і мистецтво у сучасному світі : наук. записки КНУКіМ. – К., 2008. – Вип. 9 – С. 69–77.

7. Петрова І. В. Соціально-культурна значимість античного дозвілля (на прикладі творів Аристотеля) / І. В. Петрова // Культура і сучасність. – К., 2008. – № 2. – С. 55–59.

8. Петрова І. В. Дозвілля як об'єкт соціально-культурного аналізу / І. В. Петрова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. – Вип. XXI. – К., 2008. – С. 83–91.

9. Петрова І. В. Дозвілля як соціально-культурне явище у творах Платона / І. В. Петрова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : зб. наук. праць. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – Вип. 22. – С. 207–214.

10. Петрова І. В. Культурологічні чинники розвитку дозвілля в Україні після соціалістичної революції / І. В. Петрова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2008. – № 4. – С. 21–26.

11. Петрова І. В. Дозвілля як соціально-культурне явище у творах Сенеки / І. В. Петрова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. XXII. – С. 169–176.

12. Петрова І. В. Дозвілля як предмет наукових досліджень / І. В. Петрова // Культура і сучасність. – К., 2009. – № 1. – С. 70–75.

13. Петрова І. В. Соціально-культурний потенціал дозвіллєвих об'єднань / І. В. Петрова // Культура і мистецтво у сучасному світі : наук. записки КНУКіМ. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 90–96.

14. Петрова І. В. Історико-культурологічні засади дозвілля / І. В. Петрова // Культура України : зб. наук. праць; за заг. ред. В. М. Шейка. – Х., 2009. – Вип. 26. – С. 106–116.

15. Петрова І. В. Соціально-культурні аспекти співпраці державних органів влади та закладів дозвілля / І. В. Петрова // Культура України : зб. наук. праць; за заг. ред. В. М. Шейка. – Х., 2009. – Вип. 27. – С. 189–197.

16. Петрова І. В. Умови культуродоцільної дозвіллєвої діяльності: структурний підхід / І. В. Петрова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2009. – № 3. – С. 37–41.

17. Петрова І. В. Історія дозвілля. Проблема періодизації / І. В. Петрова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2009. – № 4. – С. 39–43.

18. Петрова І. В. Семантико-етимологічний аналіз дозвілля: культурологічний аспект / І. В. Петрова // Питання культурології : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 25. – С. 130–137.

19. Петрова І. В. Становлення та розвиток дозвілля як соціально-культурного явища в Античному Римі / І. В. Петрова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. XXIII. – С. 139–147.

20. Петрова І. В. Сутність та особливості становлення індустрії дозвілля / І. В. Петрова // Культура і сучасність : альманах. – К., 2009. – № 2. – С. 87–92.

21. Петрова І. В. Праця і дозвілля: неминучий дуалізм / І. В. Петрова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : зб. наук. праць. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 23. – С. 127–133.

22. Петрова І. В. Становлення та розвиток дозвілля як культурного явища в епоху середньовіччя / І. В. Петрова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 212–219.

23. Петрова І. В. Становлення та розвиток дозвілля як соціально-культурного явища в Україні: 20-ті роки XX ст. / І. В. Петрова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2009. – № 2. – С. 34–38.

24. Петрова І. В. Перспективи розвитку дозвілля як соціально-культурного явища / І. В. Петрова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. XXVI. – С. 81–88.

25. Петрова І. В. Особливості функціонування сфери дозвілля як соціально-культурного явища у ІІ половині XX ст. / І. В. Петрова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2011. – № 2. – С. 51–55.

26. Петрова І. В. Соціально-культурна анімація як вид дозвілля / І. В. Петрова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2011. – № 3. – С. 71–74.

27. Петрова І. В. Інституціоналізація сфери дозвілля у XX–XXI століттях (на прикладі країн Західної Європи) / І. В. Петрова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. XXVII. – С. 323–330.

28. Петрова І. В. Дозвілля в системі культурної індустрії / І. В. Петрова // Культура і мистецтво у сучасному світі : наук. записки КНУКіМ. – К., 2011. – Вип. 12. – С. 171–179.

29. Петрова І. В. Структурно-функціональний аналіз дозвілля у системі людської життєдіяльності / І. В. Петрова // Питання культурології : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 27. – С. 143–152.

30. Петрова І. В. Розвиток дозвілля як соціально-культурного явища у XIX ст. / І. В. Петрова // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. праць ; наук. записки Рівненського держ. гуман. ун-ту. – Рівне, 2011. – Вип. 17. – Т. 2. – С. 35–39.

31. Петрова І. В. Культурно-дозвіллєві практики населення сучасної України: тенденції та пріоритети / І. В. Петрова // Культура і сучасність. – К., 2011. – № 1. – С. 108–113.

32. Петрова І. В. Раціоналістична парадигма дозвілля у працях Ж.-Ж. Руссо / І. В. Петрова // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. праць ; наук. записки Рівненського держ. гуман. ун-ту. – Рівне, 2012. – Вип.18. – С. 77–82.

33. Петрова И. В. Влияние церкви на досуговые практики жителей Средневековья / И. В. Петрова // PROSOPON : Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne. – Warsawa, 2013. – № 1. – S. 226–236.

Опубліковані праці апробаційного характеру

34. Петрова І. В. Культура дозвілля і молодь: зарубіжний досвід / І. В. Петрова // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голов. ред. В. Андрущенко. – К. : Знання України, 2001. – Вип. 1 – С. 340–348.

35. Петрова И. В. Культурная политика Украины: уроки независимости / И. В. Петрова // Прырода, чалавек, культура: праблемы гармоніі : матэрыялы навуковай канферэнцыі. – Мінск : Беларускі дзяржауны універсітэт культуры, 2003. – С. 370–378.

36. Петрова І. В. Змістове наповнення дозвілля: практичні аспекти / І. В. Петрова // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті : мат.V міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2004. – С. 100–103.

37. Петрова І. В. Дозвілля в контексті культурної політики / І. В. Петрова // Філософські пошуки. – Вип. XVI. – Львів ; Одеса : Cogito ; Центр Європи, 2004. – С. 224–234.

38. Петрова І. В. Освітні аспекти дозвіллєвої роботи з дорослими / І. В. Петрова // Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства : мат. міжнар. наук.-практ. конф., 26 берез. 2004 р. – Тернопіль, 2004. – С. 174–176.

39. Петрова І. В. Естетичне виховання особистості засобами дозвілля / І. В. Петрова // Мистецька освіта в контексті європейської інтеграції: теоретичні та методичні засади розвитку : тези міжнар. наук. конф., 30 черв. – 2 лип. – Київ ; Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – С. 336–338.

40. Петрова І. В. Професійна освіта спеціалістів дозвіллєвої сфери: європейський контекст / І. В. Петрова // Художня освіта і суспільство XXI століття: духовні, культурологічні, мистецькі виміри : зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 жовт., 2004. – К., 2004. – С. 234–238.

41. Петрова І. В. Спорт і дозвілля: на перехресті ініціатив (зарубіжний досвід) / І. В. Петрова // Проблеми активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності населення : мат. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Львів : ЛДІФК, 2004. – С. 17–20.

42. Петрова И. В. Физическое воспитание личности в сфере досуга / И. В. Петрова // Профессиональное гигиеническое обучение. Формирование здорового образа жизни детей, подростков и молодежи : мат. Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием. – М. : Научный центр здоровья детей РАМН, 2006. – С. 154–156.

43. Петрова І. В. Особливості управління проектами у сфері дозвілля / І. В. Петрова // Театральне і хореографічне мистецтво України в контексті світових соціокультурних процесів : III Всеукр. наук.-практ. конф., 13–14 квіт. 2006 р. – К., 2006. – С. 77–80.

44. Петрова И. В. Валеологический потенциал педагогики досуга / И. В. Петрова // Здоровье человека-5 : мат. междунар. науч. конгресса валеологов / под ред. проф. В. В. Колбанова. – СПб., 2007. – С. 122–123.

45. Петрова І. В. Специфіка управління дозвіллєвою діяльністю в туризмі / І. В. Петрова // Географія і туризм: європейський досвід : мат. міжнар. наук. конф. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – Ч. 2. – С. 34–35.

46. Петрова І. В. Сімейне дозвілля як соціально-педагогічний феномен / І. В. Петрова // Українська культура в контексті сучасних наукових досліджень та практичних реалій : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф., 21–22 груд. 2006 р. – К. : ДАКККіМ, 2007. – Ч. 2. – С. 76–79.

47. Петрова І. В. Соціальна цінність дозвілля в житті сучасної людини / І. В. Петрова // V культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації» : зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 1–2 черв. 2007 р. – К., 2007. – С. 180–184.

48. Петрова І. В. Феномен «свободи дозвілля»: можливості та обмеження / І. В. Петрова // Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно-дозвіллєвої сфери в контексті євроінтеграційних процесів : мат. міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 трав. 2008 р. – К. : КНУКіМ, 2008. – Т. 1. – С. 268–271.

49. Петрова І. В. Молодіжні центри дозвілля: соціокультурний аспект / І. В. Петрова // Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри : зб. мат. міжнар. наук. конф., 26–27 берез., 2009 р. – К. : КНЛУ, 2009. – С. 297–300.

50. Петрова І. В. Форми дозвілля в Античності: культурологічний потенціал / І. В. Петрова // VII Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Культурна трансформація сучасного українського суспільства» : зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 4–5 черв. 2009 р. – К. : УЦКД, 2009. – С. 251–256.

51. Петрова І. В. Штучні зони дозвілля: за і проти / І. В. Петрова // Проблеми формування духовних і професійних потреб особистості в умовах змін освітнього і культурного середовища в Україні : мат. Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. Г. М. Загадарчук, В. М. Галкіна. – К. : КІСКЗ, 2009. – С. 89–92.

52. Петрова І. В. Аксіологія молодіжного дозвілля в сучасній Україні / І. В. Петрова // Сучасна молодь і проблема життєвих цінностей: філософські та етико-культурологічні виміри : зб. мат. міжнар. наук. конф., 15–16 квіт. 2010 р. – К. : КНЛУ, 2010. – С. 87–91.

53. Петрова І. В. До поняття «парадигма» / І. В. Петрова // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : міжнар. наук. конф., 22–23 листоп. 2012 р. – Х., 2012. – С. 20–22.

54. Петрова І. В. Соціальна та культурна значимість дозвілля в утопічних проектах Т. Мора та Т. Кампанелли / І. В. Петрова // Трансформація освіти і культура: традиції та сучасність : зб. мат. міжнар. наук.-творч. конф., 2–3 трав. 2012 р. – К. : НАКККіМ, 2012. – С. 197–200.

55. Петрова І. В. Грецьке «σχολα» та українське «дозвілля»: культурні взаємовпливи / І. В. Петрова // Діалог культур: Україна – Греція : зб. мат. ІІІ міжнар. наук.-практ. конф. 20–21 вересня 2012 р. / упоряд.: С. М. Садовенко, Л. В. Терещенко-Кайдан. – К. : НАКККіМ, 2012. – С. 126–133.

56. Петрова І. В. Дозвілля активне й дозвілля споглядальне у творах Л. Б. Альберті / І. В. Петрова // Індустрія дозвілля в сучасному світі: теорія, історія, практика : мат. міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 трав. 2013 р. – К. : НАКККіМ, 2013. – С. 15–18.

57. Петрова І. В. Теоретичні рефлексії дозвілля в епоху Відродження / І. В. Петрова // Сучасні соціокультурні та політичні процеси в Україні : зб. мат. наук.-теоретичн. конф., присвяченої пам'яті видатного українського вченого, доктора філософських наук, професора Олександра Миколайовича Семашка, 11–12 квіт. 2013 р. – К. : НАКККіМ, 2013. – С. 80–83.

АНОТАЦІЯ

Петрова І. В. Дозвілля в історико-культурному вимірі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора культурології зі спеціальності 26.00.01 – теорія й історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2013.

У дисертації досліджено еволюцію європейського дозвілля як культурної практики і предмету теоретичних рефлексій. Проаналізовано діалектику свободи і необхідності у дозвіллєвих практиках античності. Охарактеризовано деонтологізацію дозвілля в системах Платона й Аристотеля, особливості його ідеалізації у філософії епікуреїзму і стоїцизму. Визначено характер середньовічного дозвілля як інверсивний, який імплікується дихотомією тілесного і духовного в християнській догматиці. Доведено, що синхронічна теоретична рефлексія дозвілля редукується до парадигмальної проблеми свободи волі, переописання якої на засадах антропоцентризму слід вважати джерелом легітимації ренесансних дозвіллєвих практик. Окреслено генезис елітарних дозвіллєвих практик у межах філософії Просвітництва. Охарактеризовано специфіку наукової рефлексії дозвілля XIX – початку XXI ст., визначено особливості дозвіллєвих практик в умовах промислової революції (XIX ст.), масової (XX ст.) і віртуальної (XXI ст.) культури.

Ключові слова: дозвілля, історико-культурний вимір, дозвіллєва концепція, дозвіллєві практики, інтелектуальне й видовищне дозвілля, дозвіллєзнавство, віртуалізація дозвілля.

АННОТАЦИЯ

Петрова И. В. Досуг в историко-культурном измерении. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора культурологии по специальности 26.00.01 – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, 2013.

В диссертации исследована эволюция европейского досуга как культурной практики и как объекта теоретических и художественных рефлексий.

Проанализирована диалектика свободы и необходимости в досуговых практиках античности, их проявление в развлекательно-зрелищном, развлекательно-игровом и интеллектуально-созерцательном видах досуга. Рассмотрены характер деонтологизации досуга в утопических системах Платона и Аристотеля, а также особенности его идеализации в философии эпикуреизма и стоицизма. Отмечено, что вследствие специфики античных досуговых практик неправомерна экстраполяция на них современного понимания досуга, как свободного от работы времяпровождения, поскольку относительно само понимание работы для большинства свободнорожденных греков и римлян, а возможность выбора характера проведения этого времени, в силу обязательности ряда досуговых

практик, является проблематичним. Уточнено, что собственно свободный досуг – внутренне мотивированный и пребывающий вне социального контроля – был возможен только как созерцательный, т.е. пассивный. Однако во времена Римской империи и коллективный, развлекательно-зрелищный досуг превратился в досуг пассивный, в котором разделены зрители и участники. Охарактеризовано формирование инфраструктуры античного досуга как искусственной пространственной среды.

Определен характер средневекового досуга: инверсивный, имплицируемый дихотомией телесного и духовного, инвариантной в христианской догматике. Отмечена полиформность досуговых практик, обусловленная стратификацией основных классов средневекового общества, которая предполагала светские формы досуга в диапазоне от рыцарского (куртуазного) до народного (сельского).

В этой связи указано на интеграционную роль церкви, осуществляющую унификацию религиозно-праздничного досуга как средства формирования общности европейского мира. Доказано, что синхроническая теоретическая рефлексия досуга редуцируется к проблеме свободы воли как парадигмальной в европейской средневековой философии. Акцентировано, что переосмысление данной проблемы на принципах антропоцентризма следует считать источником легитимации ренессансных досуговых практик. Подчеркнута преемственность в части инверсивности досуга, трансформировавшегося в гипертрофированную доминанту телесности, вызвавшую вульгаризацию светских элитарных практик.

Аргументирован возврат к куртуазному досугу в «галантный век» как диалектическое отрицание «досуга раблезианского». Снятие противоречия произошло на основе игровой парадигмы, что привело к своеобразному активистскому досуговому поведению и способствовало появлению не только новых видов развлечений, но и формированию принципиально нового пространства досуга – садов и парков.

Выяснен парадоксальный характер генезиса философии Просвещения в рамках элитарных досуговых практик игрового характера «галантного века» как теорий, принципиально отрицающих эту среду ради «пасторальных идиллий».

Освещены особенности досуговых практик в условиях промышленной революции XIX ст., отмечено исчезновение ряда традиционных и появление новых в связи с формированием основных классов. Отмечено влияние на этот процесс научно-технических открытий. Подчеркнуто, что в условиях индустриального общества актуализируется рекреационная составляющая досуга. Охарактеризована специфика постклассической философской рефлексии досуга как экономически детерминированной и классово ориентированной. Проанализировано досуговые практики в условиях индустрии досуга и массовой культуры, подчеркнуто распространение маркетинговых стратегий в сфере досуга. Выявлен амбивалентный характер виртуального досуга в век интернет-технологий и в условиях нового досугового топоса. Раскрыто процесс станов-

ления досуговедения как отрасли культурологии, выявлено научное обоснование этого процесса.

Ключевые слова: досуг, историко-культурное измерение, досуговая концепция, досуговые практики, интеллектуальный и зрелищный досуг, досуговедение, виртуализация досуга.

SUMMARY

Petrova I.V. Leisure in historical and cultural dimension. – Manuscript.

Thesis for a doctor's degree in Cultural Science in speciality 26.00.01 – Theory and History of Culture. – Kyiv National University of Culture and Arts of Ministry of Culture of Ukraine, Kyiv, 2013.

In this thesis the evolution of European leisure as a cultural practice and a subject of theoretical reflections is studied. The dialectics of freedom and necessity in leisure practices of antiquity is analyzed. Leisure deontology in the systems of Platon and Aristotle, peculiarities of its idealization in the philosophy of epikureizm and stoicism are characterized. The character of medieval leisure as inversive, which is implicated by dichotomy of corporeal and spiritual in Christian dogmatism is defined. Synchronic theoretical reflection of leisure is reduced to paradigmatic problem of will freedom, redescription of which on the basis of anthropocentrism has to be considered as a source of renaissance leisure practices legitimation, is proved. The genesis of elite leisure practices in the boundaries of the Age of Enlightenment philosophy is outlined. The specifics of leisure scientific reflection of the XIX – beg. of the XXI cent. is characterized, peculiarities of leisure practices in conditions of industrial revolution (XIX cent.), mass (XX cent.) and virtual (XXI cent.) culture are determined.

Key words: leisure, historical and cultural dimension, leisure conception, leisure practices, intellectual and entertainment leisure, leisure managing, virtualization of leisure.